

"લોહપુરુષ સરદાર પટેલ : એકતાના શિલ્પી"

ડૉ. સરોજ પી. પોંકિયા

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર

સ્વામિનારાયણ યુનિવર્સિટી, કલોલ-ગાંધીનગર

* પ્રસ્તાવના :-

આઝાદ ભારતની સરકારના નાયબ વડાપ્રધાન, ભારતને એક અને અખંડ બનાવનાર, મહાત્મા ગાંધીજીના પદ શિષ્ય અને ગુજરાતના માનીતા સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલને કોણ ન ઓળખે ? પોલાદી પુરુષ તરીકે નામના મેળવનાર સરદાર વલ્લભભાઈ અજબ મુસદગી વીર તરીકે જગતભરમાં નામના મેળવી જનાર સ્વ. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલના નાના ભાઈ થાય. આઝાદીના યજ્ઞમાં આ બાંધવોએ અજબ આત્મભોગ આપી, માતા ગુર્જરીનું નામ જગતભરમાં ઉજવણ કર્યું છે. ભારતના આધુનિક ઇતિહાસમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું સ્થાન અત્યંત ગૌરવપૂર્ણ અને અવિસ્મરણીય છે. તેઓ માત્ર સ્વતંત્રતા આંદોલનના આગેવાન નેતા જ નહોતા, પરંતુ સ્વતંત્ર ભારતના રાજકીય, વહીવટી અને ભૌગોલિક એકીકરણના મુખ્ય શિલ્પી હતા. તેમની દૃઢ ઇચ્છાશક્તિ, અડગ રાષ્ટ્રભક્તિ અને વ્યવહારુ રાજકીય બુદ્ધિએ ભારતને વિખરાવથી બચાવી એક મજબૂત રાષ્ટ્ર તરીકે સ્થાપિત કર્યું. આ કારણે તેમને “લોખંડી પુરુષ” તથા “ભારતના એકતાના શિલ્પી” તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

* જન્મ અને પ્રારંભિક જીવન :-

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનો જન્મ 31 ઓક્ટોબર, 1875ના રોજ ગુજરાતના નડિયાદ નજીક કરમસદ ગામમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ ઝવેરભાઈ પટેલ અને માતાનું નામ લાડભાઈ હતું. તેમના માતા પિતાના તેઓ ચોથા દીકરા હતા. વલ્લભભાઈના પિતા ઝવેરભાઈ સ્વામિનારાયણ પંથના યુસ્ત અનુયાયી હતા. તેઓ ઘણો સમય મંદિરમાં કાઢતા સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના ગીતોમાં ભક્તિને એક પ્રકારની વીરતા જ માની છે. એવા ભક્તિપ્રધાન વાતાવરણમાં

બાળકના મન પર સંયમ અને સંસ્કાર પડે એ સ્વાભાવિક છે. ખેડૂત પરિવારમાં જન્મેલા વલ્લભભાઈ પટેલ બાળપણથી જ શિસ્ત, સાદગી અને આત્મનિર્ભરતાના ગુણોથી ઘડાયા હતા. પ્રારંભિક શિક્ષણ બાદ તેમણે કાયદાનો અભ્યાસ કર્યો અને સફળ વકીલ બન્યા. વ્યવસાયમાં સફળ હોવા છતાં, તેમના મનમાં રાષ્ટ્રસેવાની ભાવના પ્રબળ હતી. મહાત્મા ગાંધીના સંપર્કમાં આવ્યા પછી તેમના જીવનની દિશા સંપૂર્ણપણે બદલાઈ ગઈ.

* ગાંધીજીના પ્રભાવ હેઠળ રાજકીય જીવન :-

વલ્લભભાઈ પોતાના મોટાભાઈની જેમ રાષ્ટ્ર માટેની ચળવળમાં એ હિસ્સારૂપ બનવાનું સપનું મનમાં સંઘરીને બેઠા હતા. તેમને યોગ્ય નેતા અને યોગ્ય મોકાની તલાશ હતી. તે અરસામાં હોમરૂમ લીગના નેજા હેઠળ લાખોની સંખ્યામાં સહીઓ ઉઘરાવવામાં આવી. આ સહીઓવાળી અરજી મોન્ટેગ્યુને મોકલવામાં આવી. આ અરજીના લખાણમાં વલ્લભભાઈને એક રોશનીનાં દર્શન થયા. ગાંધીજી માટે તેમનું મન થોડું બદલાયું અને ત્યારબાદ વલ્લભભાઈને સ્વાભિમાન પ્રેરિત ગાંધીજીની વાત ગમી. તેમના ગાંધીજી માટેના વિચારોમાં પરિવર્તન આવી રહ્યું હતું બાદમાં તે ગાંધીજીને મળ્યા. પ્રજામાં નવી શક્તિનો ઉદય થાય તેમ ગાંધીજી હૃદયપૂર્વક ઈચ્છતા હતા. વલ્લભભાઈનું આકર્ષણ હવે ગાંધી તરફ ઢળી રહ્યું હતું. ઈ. સ. 1917 પછી સરદાર પટેલ મહાત્મા ગાંધીના વિચારો અને આંદોલનો સાથે સક્રિય રીતે જોડાયા. સત્યાગ્રહ, અહિંસા અને રાષ્ટ્રસેવાનાં મૂલ્યોને તેમણે પોતાના જીવનનો આધાર બનાવ્યો. તેમણે વ્યક્તિગત સુખ-સુવિધાઓનો ત્યાગ કરી સંપૂર્ણ રીતે રાષ્ટ્રીય આંદોલનમાં પોતાને સમર્પિત કર્યા.

* ખેડા સત્યાગ્રહ (1918) :-

ખેડા જિલ્લામાં ચારઆનાથી ઓછો પાક ઉતર્યો હતો. કાયદો એવો હતો કે ચાર આનાથી ઓછો પાક ઉતરે તો મહેસૂલની વસૂલી કરવામાં ન આવે. રેવન્યુ ખાતાના અધિકારીઓએ ખોટી રીતે મહેસૂલની ઉઘરાણી કરવાનું શરૂ કર્યું. એટલે કેટલાક આગેવાનોએ આ બાબતમાં સરકાર પાસે વાત મૂકી પણ સરકાર મહેસૂલ વસૂલવા તત્પર હતી. અંતે ગાંધીજી પાસે આ વાત મૂકવામાં આવી. ગાંધીજી કેટલાક ગામોમાં ખુદ તપાસ કરીને સત્ય જાણી અને સત્યાગ્રહ કરવાનું નક્કી કર્યું.

તા. 16મી એપ્રિલ, 1917 ના રોજ નડિયાદમાં સભા બોલાવવામાં આવી. જેમાં વલ્લભભાઈ પણ સુટ બુટમાં સજ્જ થઈને તે સભામાં ગયા. ૪૦૦ ગામનો લિખિત હેવાલ લેવાનો હતો. તે માટે અલગ અલગ ટુકડીઓ બનાવવામાં આવી જેમાં વલ્લભભાઈ પણ એક ટુકડીમાં જોડાયા. વલ્લભભાઈ પટેલ ગાંધીજીથી પ્રભાવિત થયા તેમણે ગાંધીજીને સહકાર આપવાનું ઠરાવી દીધું પોતાનો નિર્ણય તેમણે ગાંધીજીને જણાવી દીધો અને તે છેવટ સુધી ગાંધીજી સાથે રહ્યા ગાંધીજીની ગેરહાજરીમાં તેમણે જનતાને સબળ નેતાગીરી પણ પૂરી પાડી..આ સમયે સરદાર પટેલે ખેડૂતોએ કર ન ચૂકવવાની ચળવળનું નેતૃત્વ કર્યું.આ સત્યાગ્રહે દર્શાવ્યું કે વલ્લભભાઈ પટેલ માત્ર રાજકીય નેતા નહીં, પરંતુ ખેડૂતોના સાચા પ્રતિનિધિ હતા. આ આંદોલન તેમની નેતૃત્વ ક્ષમતાનું પ્રથમ મોટું પ્રદર્શન હતું.

* બારડોલી સત્યાગ્રહ અને “સરદાર” ઉપાધિ :-

બારડોલી તાલુકાની વસ્તી તે સમયે ૮૮,૦૦૦ ની હતી તેમાં ૫૦ ટકા થી વધારે લોકો આદિવાસી સમાજના હતા.આ લોકો ઊંચું મહેસૂલ ક્યાંથી ભરી શકવાના હતા ? આથી સરકાર સામે પ્રચંડ વિરોધ ઉઠ્યો મામલો છેક ગાંધીજી સુધી પહોંચ્યો. બારડોલીના સ્થાનિક આગેવાનો આંદોલન શરૂ કરતાં પહેલાં ગાંધીજીના આશીર્વાદ લેવા ગયા ત્યારે ગાંધીજીએ તેમને વલ્લભભાઈને મળવાનું કહ્યું એટલે કલ્યાણજીભાઈ અને કુંવરજીભાઈ વલ્લભભાઈને મળ્યા. વલ્લભભાઈ પટેલે આંદોલનનું નેતૃત્વ સંભાળવાની તૈયારી બતાવી. સરદાર પટેલના નેતૃત્વમાં ખેડૂતોએ કર ચૂકવવાનો ઇનકાર કર્યો.

આ સત્યાગ્રહ સંપૂર્ણ રીતે સફળ રહ્યો અને સરકારે કરવેરો પાછો ખેંચવો પડ્યો. સરદાર પર ચોમેરથી અભિનંદનની વર્ષા વરસી.પરંતુ સફળતાથી છકી જાય તેવું તેમનું વ્યક્તિત્વ ન હતું. તેમને સામે ચાલીને સરકારનો આભાર માન્યો. પત્રિકાઓ છપાવીને ખેડૂતોમાં વહેંચી તેમાં લખ્યું હતું કે.. "આપણી ટેક જાળવવા સારું આપણે ઈશ્વરનો પાડ માનીએ આપણે હવે જૂનું મહેસૂલ ભરવાનું છે, વધારો ભરવાનો નથી જૂનું મહેસૂલ ભરવાની તૈયારી સૌ કરી મૂકશો એવી આશા

રાખું છું ભરવાનું સમય થઈ જાણ કરીશું"આ જીત પછી જનતાએ વલ્લભભાઈ પટેલને પ્રેમપૂર્વક
“સરદાર”ની ઉપાધિ આપી. ત્યારથી તેઓ “સરદાર પટેલ” તરીકે ઓળખાયા.

સ્વતંત્રતા આંદોલનમાં યોગદાન :-

સરદાર પટેલે અસહકાર આંદોલન, સવિનય કાનૂન ભંગ આંદોલન દાંડીફયમાં તો તેમણે કાર્યક્રમમાં જાગૃતિ ફેલાવી હતી. 11 મી ફેબ્રુઆરીના રોજ ગુજરાતના નેતા તરીકે તેમને પ્રથમ ભાષણ ભરુચમાં આપ્યું હતું જે ખૂબ અસરકારક હતું. વલ્લભભાઈના ભાષાનો ધ્વનિ સરકારના કારણે અથડાયો અને સરકાર હચમચી ગઈ દાંડીફય પહેલાં વલ્લભભાઈને મુક્ત રીતે કરતા રાખવામાં ડરી ગયેલી સરકારને જોખમ દેખાયું. વલ્લભભાઈ પટેલની ધરપકડનો નિર્ણય લેવાઈ ગયો. વલ્લભભાઈને સાબરમતી જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યા વલ્લભભાઈ માટે આ સર્વ પ્રથમ જેલયાત્રા હતી. કરેંગે મરેંગેની સ્વાતંત્ર્ય સામે અંગ્રેજ સરકારે ભયંકર દમન આચર્યું હતું. ગાંધીજીના ચરવાડા જેલમાં કેદ કર્યા તેમજ સરદારશ્રીને અહમદનગરના કિલ્લામાં ગિરફતાર કર્યા. છેલ્લા જેલ જીવનમાં સરદારજીના આંતરડા ઉપર વધારે અસર થઈ ગાંધીજીને તેમની સતત ચિંતા થતી હતી, પરંતુ સરદાર તો લોખંડી મનોબળ પર જ જીવતા હતા. અને ભારત છોડો આંદોલનમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી. તેઓ અનેકવાર જેલ ગયા, પરંતુ તેમનો સંકલ્પ ક્યારેય ડગમગ્યો નહીં. તેઓ કોંગ્રેસના સંગઠનને મજબૂત બનાવવામાં અગ્રેસર રહ્યા. પાર્ટીનું વહીવટી શિસ્તબદ્ધ માળખું ઉભું કરવામાં સરદાર પટેલનો ફાળો મહત્વપૂર્ણ હતો.

* સ્વતંત્ર ભારત સામેનો સૌથી મોટો પડકાર :-

15 મી ઓગસ્ટ, 1947માં ભારત સ્વતંત્ર થયું તેના બે ભાગ પડ્યા ભારત અને પાકિસ્તાન. તે વખતે કેટલીક ગંભીર સમસ્યા ઊભી થઈ હતી જેવી કે કોમી રમખાણો પર કાબૂ મેળવવો, નિર્વાસિતોના પુનઃ વસવાટ, દેશી રાજ્યોનું એકીકરણ, સુધ્ધ રાજ્ય વ્યવસ્થાનું નિર્માણ. આ તમામ સમસ્યાઓ ખૂબ જટિલ હતી જેમાં સરદારે આ તમામ સમસ્યાઓમાં સ્વયં, દ્રઢતા અને દીર્ઘદ્રષ્ટિથી એવી રીતે ઉકેલી નાખી કે જગતના ઇતિહાસમાં એનો જોટો જડવો મુશ્કેલ છે. એકતા અને

અખંડિતતા માટે સરદાર પટેલ ખૂબ જ ઝઝૂમ્યા હતા.આ સમયગાળામાં સરદાર પટેલને ભારતના પ્રથમ ગૃહમંત્રી અને ઉપપ્રધાનમંત્રી તરીકે જવાબદારી સોંપવામાં આવી.

* દેશી રજવાડાંઓનું એકીકરણ – એક અદ્વિતીય સિદ્ધિ :-

દસમી જુલાઈ,ના રોજ પોતાના નિવાસસ્થાને કેટલાક રાજાઓ અને રજવાડાંઓના દીવાનોને આમંત્રણ આપ્યું. વલ્લભભાઈએ નિખાલસતાથી પોતાના મુદ્દા રજૂ કર્યા, જે રાજ્યોના રાજાઓ તથા સમગ્ર દેશના હિતમાં હતા. રાજાઓને વલ્લભભાઈની વાતમાં દીર્ઘદ્રષ્ટિના દર્શન થયા અખંડ ભારતનું ઉજ્જવળ ચિત્ર હૃદયમાં ઊભરી આવ્યું. વળી તેમાં રાજ્યોને પડાવી લેવાની વાત ક્યાંય દેખાતી ન હતી.

સ્વતંત્રતા સમયે ભારતમાં આશરે 565 દેશી રજવાડાઓ હતાં. જો આ રજવાડાંઓ અલગ રહેતાં તો ભારત નાના-નાના દેશોમાં વિભાજિત થઈ જાય તેમ હતું.સરદાર પટેલે રાજકીય સમજ કાનૂની દ્રષ્ટિ, દબાણ અને સંવાદ અને જરૂર પડ્યે સૈન્ય શક્તિનો ઉપયોગ કરીને આ રજવાડાંઓને ભારત સંઘમાં સામેલ કર્યા.

(અ) જૂનાગઢ:-

1947માં ભારતને સ્વતંત્રતા મળ્યા બાદ દેશ સામે સૌથી મોટો પડકાર હતો દેશી રજવાડાઓનું એકીકરણ. તેમાં જૂનાગઢ રાજ્યનો પ્રશ્ન અત્યંત સંવેદનશીલ અને જટિલ હતો. જૂનાગઢ એક કાઠિયાવાડ (સૌરાષ્ટ્ર)માં આવેલું રાજ્ય હતું. અહીં શાસક: મુસ્લિમ નવાબ (મહાબત ખાન) જનસંખ્યા: આશરે 80% હિંદુ ભૌગોલિક રીતે જૂનાગઢ ભારતની અંદર આવેલું હતું અને પાકિસ્તાનથી તેનો સીધો સંપર્ક ન હતો. નવાબનો પાકિસ્તાનમાં વિલયનો નિર્ણય 15 ઓગસ્ટ 1947 પછી જૂનાગઢના નવાબે અચાનક પાકિસ્તાન સાથે વિલય કરવાનો નિર્ણય જાહેર કર્યો.આ નિર્ણયલોકમત વિરુદ્ધ હતો.ભૌગોલિક રીતે અયોગ્ય હતો. ભારતની અખંડતા માટે ખતરારૂપ હતો.આથી સમગ્ર સૌરાષ્ટ્ર અને ભારતભરમાં ભારે અસંતોષ ફેલાયો. સરદાર પટેલનો અભિગમ તત્કાલીન ગૃહમંત્રી સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે જૂનાગઢના પ્રશ્નને રાષ્ટ્રીય એકતાના મુદ્દા તરીકે લીધો.તેમનો સ્પષ્ટ મત હતો કે..."ભારતની ભૂમિ પર આવેલું કોઈ રાજ્ય વિદેશી રાષ્ટ્રમાં જોડાઈ

શકે નહીં.”પટેલજી માટે આ માત્ર રાજકીય નહીં, પરંતુ રાષ્ટ્રીય સ્વાભિમાનનો પ્રશ્ન હતો. લોકશાહી અને કાનૂની માર્ગ અપનાવવો સરદાર પટેલે સૈન્ય કાર્યવાહી કરતાં પહેલાં રાજકીય દબાણ વહીવટી નિયંત્રણ લોકમતનો આધાર જેવા ઉપાયો અપનાવ્યા. તેમણે લોકશાહી માર્ગે પ્રશ્ન ઉકેલવાની પસંદગી કરી.

* આરઝી સરકાર (આરઝી હુકુમત) :-

જૂનાગઢના લોકોના અસંતોષને કારણે શામળદાસ ગાંધીના નેતૃત્વમાં “આરઝી હુકુમત” (અસ્થાયી સરકાર) રચાઈ.સરદાર પટેલે આ સરકારને નૈતિક અને વહીવટી સહયોગ આપ્યો, જેથી લોકોનો અવાજ મજબૂત બની શકે.ભારત સરકારનો હસ્તક્ષેપ જૂનાગઢમાં અશાંતિ અને વહીવટી અસ્તવ્યસ્તતાને કારણે નવાબ રાજ્ય છોડીને પાકિસ્તાન ગયા. આ સ્થિતિમાં સરદાર પટેલે જૂનાગઢનો વહીવટ ભારત સરકારના હાથે લેવાયો. રાજ્યમાં શાંતિ અને કાયદો-વ્યવસ્થા પુનઃસ્થાપિત કરી. સરદાર પટેલના આદેશથી ડેબ્રુઆરી 1948માં જૂનાગઢમાં જનમત સંગ્રહ યોજાયો. પરિણામે 99%થી વધુ લોકોએ ભારત સાથે વિલયના પક્ષમાં મત આપ્યો.આ લોકશાહી નિર્ણયથી જૂનાગઢ સત્તાવાર રીતે ભારતનો ભાગ બન્યું. જૂનાગઢના પ્રશ્નમાં સરદાર પટેલે સૈન્ય શક્તિનો મર્યાદિત ઉપયોગ લોકમતનો સન્માન આંતરરાષ્ટ્રીય ટીકા ટાળવી જેવાં પાસાંઓનું સંતુલન સાધ્યું.તેમણે સાબિત કર્યું કે દૃઢતા સાથે લોકશાહી પણ શક્ય છે.જૂનાગઢના વિલયથી સૌરાષ્ટ્રની એકતા સુનિશ્ચિત થઈ ભારતની ભૌગોલિક અખંડતા મજબૂત બની દેશી રજવાડાંઓને સ્પષ્ટ સંદેશ મળ્યો કે ભારત સરકાર એકીકરણ મુદ્દે દૃઢ છે.

*હૈદરાબાદ નો પ્રશ્ન :-

હૈદરાબાદનું ક્ષેત્રફળ અને જનસંખ્યા પ્રમાણે વિશાળ રાજ્ય હતું. શાસક: મુસ્લિમ નિઝામ (મીર ઓસ્માન અલી ખાન)જનસંખ્યા: આશરે 85% હિંદુ હતા. ભૌગોલિક રીતે હૈદરાબાદ ભારતના મધ્યભાગમાં આવેલું હતું, એટલે તેનું અલગ રહેવું ભારતની એકતા માટે મોટો ખતરો હતો. નિઝામની સ્વતંત્ર રહેવાની ઈચ્છા સ્વતંત્રતા સમયે નિઝામે ભારત સાથે વિલયનો ઇનકાર કર્યો

પોતે સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર તરીકે રહેવાની જાહેરાત કરી આ નિર્ણય લોકમત વિરુદ્ધ ભૌગોલિક રીતે અયોગ્ય અને ભારતની અખંડતા માટે જોખમજનક હતું.

સરદાર પટેલનો દૃઢ અભિગમ“ભારતના હૃદયમાં વિદેશી કે સ્વતંત્ર રાજ્ય રહેવું સહનશીલ નથી.” પટેલજી શરૂઆતથી જ દૃઢ અને સ્પષ્ટ હતા કે હૈદરાબાદનો અંતિમ ઉકેલ ભારત સાથે વિલય જ હોવો જોઈએ. વાટાઘાટો અને સ્ટેન્ડસ્ટિલ એગ્રીમેન્ટ સરદાર પટેલે પહેલાં શાંતિપૂર્ણ માર્ગ અપનાવ્યો. ભારત સરકાર અને નિઝામ વચ્ચે સ્ટેન્ડસ્ટિલ એગ્રીમેન્ટ (1947) થયો તેના હેઠળ હૈદરાબાદનો વહીવટ હાલત જાળવવાનો નિર્ણય થયો. પરંતુ નિઝામે આ કરારનું પાલન ન કર્યું હૈદરાબાદમાં નિઝામના સમર્થક રજાકારો દ્વારા હિંસા લૂંટ હિંદુઓ પર અત્યાચાર વધવા લાગ્યા. આથી રાજ્યમાં કાયદો અને વ્યવસ્થા સંપૂર્ણપણે ભંગી ગઈ.હૈદરાબાદની સ્થિતિ અસહ્ય બનતા સરદાર પટેલે શાંતિપૂર્ણ ઉકેલ શક્ય નથી એવું નક્કી કર્યું.તેમણે સૈન્ય કાર્યવાહીનો નિર્ણય લીધો, જે“ઓપરેશન પોલો” તરીકે ઓળખાય છે.ભારતીય સેનાએ ઝડપી અને નિયંત્રિત કાર્યવાહી કરી. હિંસા ઓછી રાખવામાં આવી અને નાગરિકોને નુકસાન ન થાય તેનું ધ્યાન રાખવામાં આવ્યું.ઓપરેશન પોલો પછી નિઝામે ભારત સાથે વિલય સ્વીકાર્યો.હૈદરાબાદ સત્તાવાર રીતે ભારતનો ભાગ બન્યું. ભારતની ભૌગોલિક અને રાજકીય એકતા મજબૂત થઈ નિઝામને રાજ્યપ્રમુખ (રાજપ્રમુખ) તરીકે સન્માનજનક સ્થાન આપવામાં આવ્યું.

હૈદરાબાદના પ્રશ્નમાં સરદાર પટેલે શાંતિપૂર્ણ વાટાઘાટ,કડક સૈન્ય કાર્યવાહી,માનવતા અને શિસ્ત,જવાં તત્વોનું સંતુલન સાધ્યું. તેમણે સાબિત કર્યું કે રાષ્ટ્રહિતમાં કઠોર નિર્ણય પણ જરૂરી બને છે.

* કાશ્મીરનો પ્રશ્ન:-

શાસક: મહારાજા હરિ સિંહ (હિંદુ) હતો.જનસંખ્યા: બહુમતી મુસ્લિમ હતી.ભૌગોલિક સ્થિતિ: ભારત-પાકિસ્તાનની સરહદે. આ કારણે કાશ્મીરનો પ્રશ્ન અતિ સંવેદનશીલ બની ગયો. સ્વતંત્રતા સમયે મહારાજા હરિ સિંહ neither ભારત nor પાકિસ્તાન સાથે તાત્કાલિક વિલય કરવા માંગતા

હતા. તેઓ રાજ્યને સ્વતંત્ર રાખવાની આશા રાખતા હતા, જે લાંબા ગાળે અસ્થિર અને જોખમી હતું.

તત્કાલીન ગૃહમંત્રી સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું મંતવ્ય સ્પષ્ટ હતું: “ભારતની સરહદે આવેલું રાજ્ય અનિશ્ચિત સ્થિતિમાં રહી શકે નહીં.” સરદાર માનતા હતા કે...ભૌગોલિક,,વહીવટી અને રાષ્ટ્રીય સુરક્ષાની દૃષ્ટિએ કાશ્મીરનું ભારત સાથે વિલય અનિવાર્ય છે. ઓક્ટોબર 1947માં પાકિસ્તાન સમર્થિત કબાયલી હુમલાખોરોએ કાશ્મીર પર આક્રમણ કર્યું. આથી રાજ્યમાં અફરાતફરી ફેલાઈ હતી. મહારાજા હરિ સિંહે ભારતની મદદ માગી સરદાર પટેલના માર્ગદર્શન હેઠળ મહારાજા હરિ સિંહે 26 ઓક્ટોબર 1947ના રોજ ભારત સાથે વિલય પત્ર પર હસ્તાક્ષર કર્યા હતા. આ વિલય કાનૂની અને સંવિધાનિક રીતે માન્ય હતો. વિલય પછી ભારત સરકારે તરત જ ભારતીય સેનાને કાશ્મીરમાં મોકલી કબાયલી આક્રમણ રોક્યું આ ઝડપી નિર્ણયમાં પટેલની દૃઢતા અને રાષ્ટ્રીય સુરક્ષા પ્રત્યેની સંવેદનશીલતા સ્પષ્ટ દેખાય છે. કાશ્મીર અને સરદાર પટેલ : એક સંતુલિત દૃષ્ટિકોણ સામાન્ય માન્યતા પ્રમાણે કાશ્મીરનો મુદ્દો નહેરુ સાથે વધુ જોડાય છે, પરંતુ: વિલય પ્રક્રિયામાં પટેલની ભૂમિકા મહત્વપૂર્ણ હતી. તેઓ કાશ્મીરને અન્ય રજવાડાઓની જેમ જ ભારતનો અવિભાજ્ય ભાગ માનતા હતા. વિશેષાધિકારો લાંબા ગાળે સમસ્યા ઊભી કરી શકે રાષ્ટ્રીય એકતા સર્વોપરી હોવી જોઈએ. આથી, તેઓ કાશ્મીર માટે સ્થાયી વિશેષ સ્થિતિ રાખવાના પક્ષમાં ન હતા, પરંતુ તે સમયની રાજકીય પરિસ્થિતિમાં સમજૂતીઓ કરવામાં આવી.

* ભારતની વહીવટી વ્યવસ્થાના શિલ્પી :-

સ્વતંત્ર ભારતના નિર્માણમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું યોગદાન માત્ર રાજકીય એકીકરણ પૂરતું સીમિત નથી. તેમણે ભારત માટે એક મજબૂત, કાર્યક્ષમ અને શિસ્તબદ્ધ વહીવટી વ્યવસ્થા ઊભી કરી, જે આજે પણ દેશની એકતા અને સ્થિરતાનો આધારસ્તંભ છે. આ કારણે તેમને યોગ્ય રીતે “ભારતની વહીવટી વ્યવસ્થાના શિલ્પી” કહેવાય છે.

1947 પછી ભારત સામે ગંભીર વહીવટી સમસ્યાઓ હતી: અંગ્રેજોની શાસનવ્યવસ્થા તૂટી રહી હતી, દેશી રજવાડાઓનું વિલય થતું હતું, શરણાર્થી સમસ્યા, અશાંતિ અને કાયદો-વ્યવસ્થાનો

પ્રશ્ન, કેન્દ્ર અને રાજ્ય વચ્ચે સંતુલન સ્થાપવાનો પડકાર આ તમામ પરિસ્થિતિમાં સરદાર પટેલે મજબૂત વહીવટી માળખું ઊભું કરવાનો સંકલ્પ લીધો. અંગ્રેજી કાળની ICS (Indian Civil Service) ને ઘણા નેતાઓ રદ કરવા માગતા હતા, કારણ કે તેને બ્રિટિશ શાસનનું સાધન માનવામાં આવતું હતું. પરંતુ સરદાર પટેલે દૃઢતાપૂર્વક જણાવ્યું કે..."જો તમને મજબૂત ભારત જોઈએ, તો મજબૂત વહીવટી સેવા જરૂરી છે." તેમણે ICSને રૂપાંતરિત કરી ભારતીય વહીવટી સેવા (IAS) તરીકે ચાલુ રાખી. સરદાર પટેલે સિવિલ સર્વિસને ભારતની "સ્ટીલ ફેમ" ગણાવી. તેમનો મત હતો કે...રાજકીય નેતૃત્વ બદલાય શકે પરંતુ વહીવટ સતત અને નિષ્પક્ષ હોવી જોઈએ. IAS, IPS જેવી સેવાઓએ દેશી રજવાડાઓના વિલયમાં કાયદો-વ્યવસ્થા જાળવવામાં વિકાસકાર્યો અમલમાં મૂકવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી હતી.

સરદાર પટેલના પ્રયાસોથી IAS (Indian Administrative Service), IPS (Indian Police Service) જવાં અખિલ ભારતીય સેવાઓ રચાઈ. આ સેવાઓ કેન્દ્ર અને રાજ્ય વચ્ચે સંકલન સાધે છે. રાષ્ટ્રીય એકતા મજબૂત કરે છે. સંઘીય વ્યવસ્થાને સ્થિરતા આપે છે. સરદાર પટેલ વહીવટમાં શિસ્ત, નૈતિકતા, ફરજભાવ, પર ભાર મૂકતા હતા. તેઓ માનતા હતા કે ભ્રષ્ટાચાર અને ઢીલાશ રાષ્ટ્ર માટે ઘાતક છે. સરદાર પટેલ સિદ્ધાંતો સાથે સમજૂતી કરતા નહોતા. મુશ્કેલ સમયે કઠોર નિર્ણય લેતા હતા. પરિણામ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરતા આ ગુણોએ વહીવટી તંત્રને દૃઢતા આપી. આજે ભારત વિશાળ દેશ હોવા છતાં એકસમાન વહીવટી માળખું ધરાવે છે. તેનું મૂળ સરદાર પટેલના વિચારોમાં છે. IAS-IPS અધિકારીઓ દેશના અંતરિયાળ વિસ્તારોમાં સેવા આપી રહ્યા છે, જે પટેલની કલ્પનાનું સાકાર સ્વરૂપ છે. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ વિના ભારતની વહીવટી વ્યવસ્થા આજે જે સ્વરૂપે છે તે કલ્પનીય નથી. તેમણે રાજકીય સ્વતંત્રતાને વહીવટી સ્થિરતા સાથે જોડીને દેશને મજબૂત પાચો આપ્યો.

*સંવિધાનસભામાં યોગદાન :-

ભારતના સંવિધાનના નિર્માણમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું યોગદાન અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે. તેઓ સંવિધાનસભાના પ્રભાવશાળી સભ્ય જ નહોતા, પરંતુ અનેક મુખ્ય સમિતિઓના અધ્યક્ષ

તરીકે તેમણે ભારતના ભવિષ્યના રાજકીય, વહીવટી અને સામાજિક માળખાને દૃઢ આધાર આપ્યો. તેમની દૃષ્ટિ વ્યવહારુ, રાષ્ટ્રહિત કેન્દ્રિત અને દીર્ઘકાલીન હતી.

1. મુખ્ય સમિતિઓના અધ્યક્ષ

સરદાર પટેલ સંવિધાનસભાની નીચેની મહત્વપૂર્ણ સમિતિઓના અધ્યક્ષ રહ્યા:

1. મૂળભૂત અધિકાર સલાહકાર સમિતિ (Advisory Committee on Fundamental Rights)
2. અલ્પસંખ્યકો, આદિવાસીઓ અને અનુસૂચિત જાતિઓ માટેની સમિતિ
3. પ્રાંતીય સંવિધાન સમિતિ (Committee on Provincial Constitution)

આ સમિતિઓ દ્વારા તેમણે નાગરિક અધિકારો અને સંઘીય માળખાના મૂળ સિદ્ધાંતો ઘડવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી.

2. મૂળભૂત અધિકારો અંગે દૃષ્ટિ

સરદાર પટેલ મૂળભૂત અધિકારોના સમર્થક હતા, પરંતુ તેઓ માનતા હતા કે:

અધિકારો સાથે ફરજો હોવી જરૂરી છે

અતિશય અધિકારવાદ રાષ્ટ્રીય એકતા માટે જોખમી બની શકે

તેમની દૃષ્ટિ સંતુલિત હતી — સ્વતંત્રતા સાથે શિસ્ત.

3. અલ્પસંખ્યકો અને સામાજિક ન્યાય

અલ્પસંખ્યકોના રક્ષણ અંગે પટેલે સમાન નાગરિક અધિકાર કાયદા સામે સમાનતા પર ભાર મૂક્યો. તેઓ સ્થાયી અલગ ચૂંટણી પદ્ધતિના વિરોધી હતા, કારણ કે તે રાષ્ટ્રને વિભાજિત કરી શકે.

4. આદિવાસી અને અનુસૂચિત જાતિઓ માટે વિચાર

સરદાર પટેલ આદિવાસી અને અનુસૂચિત જાતિઓ માટે રક્ષણાત્મક નીતિઓ, સામાજિક ઉન્નતિ, શિક્ષણ અને પ્રતિનિધિત્વ જવાં મુદ્દાઓના સમર્થક હતા, પરંતુ તેમને મુખ્ય પ્રવાહથી અલગ રાખવાના પક્ષમાં ન હતા.

5. કેન્દ્ર-રાજ્ય સંબંધો

સરદાર પટેલ મજબૂત કેન્દ્રના સમર્થક હતા.તેમનો મત હતો કે..નવો દેશ વિભાજન બાદની અસ્થિરતા ને ધ્યાનમાં રાખીને કેન્દ્રને પૂરતી સત્તા હોવી જરૂરી છે. પરંતુ સાથે તેમણે રાજ્યોને વહીવટી સ્વાયત્તતા આપવાની જરૂરિયાત પણ સ્વીકારી.

6. અખિલ ભારતીય સેવાઓ અંગે અભિગમ

સંવિધાનસભામાં સરદાર પટેલે **અખિલ ભારતીય સેવાઓ (IAS, IPS)**ના સમાવેશ માટે દ્રઢ દલીલો કરી.

તેમણે જણાવ્યું કે, “આ સેવાઓ ભારતની એકતા જાળવનાર સ્ટીલ ફેમ છે.”આ દૃષ્ટિએ સંવિધાનમાં અખિલ ભારતીય સેવાઓનો સમાવેશ થયો.

7. ભાષા અને રાષ્ટ્રીય એકતા

ભાષા મુદ્દે સરદાર પટેલ સંવાદ,સહનશીલતા, રાષ્ટ્રીય એકતા પર ભાર મૂકતા હતા. તેઓ ભાષા આધારિત વિભાજનથી સાવધાન રહેવાની ચેતવણી આપતા. તેમણે કાયદાકીય સ્પષ્ટતા અને વહીવટી કાર્યક્ષમતાને મહત્વ આપ્યું.

* રાષ્ટ્રીય એકતા અને શિસ્ત :-

સરદાર પટેલ માટે રાષ્ટ્ર સર્વોપરી હતું. તેઓ ભાષા, ધર્મ, જાતિ અને પ્રદેશીય રાજકારણથી ઉપર ઉઠીને ભારતની એકતા માટે કાર્યરત રહ્યા.તેમની રાજનીતિ ભાવનાત્મક કરતાં વધુ વ્યવહારુ અને રાષ્ટ્રહિત આધારિત હતી.સ્વતંત્રતા બાદ ભારત વિવિધ ભાષા, ધર્મ, સંસ્કૃતિ અને પ્રદેશોમાં વિભાજિત હતું. આવી પરિસ્થિતિમાં દેશને એકસૂત્રમાં બાંધવાનું કાર્ય સરદાર પટેલે દૃઢ નેતૃત્વ અને કડક શિસ્ત દ્વારા કર્યું.

સરદાર પટેલ માટે રાષ્ટ્ર સર્વોચ્ચ હતું.તેઓ માનતા હતા કે: જાતિ, ધર્મ, ભાષા અને પ્રદેશીય ઓળખ રાષ્ટ્રથી ઉપર ન હોવી જોઈએ રાષ્ટ્રીય હિત સામે વ્યક્તિગત કે સમૂહ હિત નાનું હોવું જોઈએ.આ વિચારધારાના આધારે તેમણે વિખરાયેલા ભારતને એકતા આપી. દેશી રજવાડાઓનું એકીકરણ અને એકતા 565 દેશી રજવાડાઓને ભારત સંઘમાં સામેલ કરવાનું કાર્ય

સરદાર પટેલે કર્યું. જુનાગઢ, હૈદરાબાદ, કાશ્મીર જવાં જટિલ પ્રશ્નોમાં તેમણે રાષ્ટ્રીય એકતા જાળવવા કઠોર પરંતુ જરૂરી નિર્ણયો લીધા.

* વ્યક્તિત્વ અને નેતૃત્વના ગુણ :-

1. દૃઢ ઈચ્છાશક્તિ

સરદાર પટેલ અડગ સંકલ્પ ધરાવતા નેતા હતા. એકવાર નિર્ણય લઈ લેતા પછી તેઓ કોઈપણ દબાણ સામે ઝૂકતા નહોતા. દેશી રજવાડાઓના એકીકરણમાં તેમની આ દૃઢતા સ્પષ્ટ દેખાય છે.

2. વ્યવહારુ અને વાસ્તવિક અભિગમ

તેમની રાજનીતિ ભાવનાત્મક નહીં પરંતુ વ્યવહારુ હતી. તેઓ પરિસ્થિતિનું વાસ્તવિક મૂલ્યાંકન કરીને નિર્ણય લેતા, જેનાથી રાષ્ટ્રહિતને પ્રાથમિકતા મળતી.

3. શિસ્તપ્રિયતા

સરદાર પટેલ શિસ્તના કડક સમર્થક હતા. તેઓ માનતા હતા કે શિસ્ત વિના સ્વતંત્રતા અસ્થિર બની જાય છે. વહીવટ, રાજકારણ અને જાહેર જીવનમાં શિસ્ત પર તેમનો વિશેષ ભાર હતો.

4. સાદગી અને નિષ્ઠા

વ્યક્તિગત જીવનમાં સરદાર પટેલ અત્યંત સાદા અને નિષ્ઠાવાન હતા. સત્તા કે વૈભવ પ્રત્યે તેમને કોઈ લાલચ નહોતી, જેનાથી તેમની વિશ્વસનીયતા વધી.

5. સ્પષ્ટ અને દ્રઢ નિર્ણય ક્ષમતા

તેઓ ઓછું બોલતા પરંતુ સ્પષ્ટ બોલતા.

હૈદરાબાદ, જુનાગઢ જેવા પ્રશ્નોમાં લીધેલા ઝડપી અને દ્રઢ નિર્ણયો તેમની નેતૃત્વ ક્ષમતાનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

6. સંગઠન કુશળતા

સરદાર પટેલ કોંગ્રેસ સંગઠનના મજબૂત શિલ્પી હતા. તેમણે કાર્યકર્તાઓમાં શિસ્ત, જવાબદારી અને સંકલન સ્થાપિત કર્યું.

7. લોકશાહી મૂલ્યોમાં વિશ્વાસ

તેઓ લોકશાહીમાં અડગ વિશ્વાસ ધરાવતા હતા, પરંતુ લોકશાહીનો અર્થ અશિસ્ત નથી એવું તેઓ સ્પષ્ટ માનતા.

8. રાષ્ટ્રપ્રથમ ભાવના

સરદાર પટેલ માટે વ્યક્તિ, પક્ષ કે પ્રદેશ કરતાં રાષ્ટ્ર સર્વોપરી હતું. દરેક નિર્ણયમાં તેમણે રાષ્ટ્રહિતને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું.

9. સંકટકાળીન નેતૃત્વ

વિભાજન, હિંસા અને અસ્થિરતાના સમયમાં તેમણે શાંત, દૃઢ અને સાહસિક નેતૃત્વ પૂરું પાડ્યું.

10. કર્તવ્યનિષ્ઠ અને જવાબદારીભાવ

તેઓ પોતાની ફરજ પ્રત્યે સંપૂર્ણ નિષ્ઠાવાન હતા. જવાબદારી સ્વીકારીને પરિણામ સુધી પહોંચાડવાનું તેમનું નેતૃત્વ વિશેષ હતું.

*અવસાન :-

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું અવસાન 15 ડિસેમ્બર, 1950ના રોજ મુંબઈમાં થયું. સ્વતંત્ર ભારતના નિર્માણમાં અવિરત સેવા આપ્યા બાદ તેમનું નિધન થયું. તેમના અવસાન સમયે ભારતે પોતાનો સૌથી દૃઢ અને વિશ્વસનીય નેતા ગુમાવ્યો. તેમનો અંતિમ સમયગાળો આરોગ્યની દૃષ્ટિએ મુશ્કેલ રહ્યો, પરંતુ અંતિમ શ્વાસ સુધી તેઓ રાષ્ટ્રની ચિંતા કરતા રહ્યા. તેમના અવસાનથી સમગ્ર દેશમાં શોકની લહેર ફરી વળી. સરદાર પટેલના અવસાન બાદ સમગ્ર દેશમાં રાષ્ટ્રીય શોક જાહેર થયો. તમામ રાજકીય અને સામાજિક વર્ગોએ તેમને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પી. મહાત્મા ગાંધી પછીનું સૌથી મોટું નેતૃત્વશૂન્યતા અનુભવાઈ. તેમના નિધનને ભારતના રાજકીય ઇતિહાસમાં અપૂરણીય ક્ષતિ તરીકે માનવામાં આવે છે.

સરદાર પટેલનો સૌથી મોટો વારસો અખંડ ભારત છે 565 દેશી રજવાડાઓના વિલય દ્વારા તેમણે ભારતની ભૌગોલિક અખંડતા સુનિશ્ચિત કરી. રાજકીય સ્થિરતા સ્થાપિત કરી. આ એકીકરણ વિના આધુનિક ભારત અસ્તિત્વમાં આવી શક્યું ન હોત. આજે પણ ભારતની સ્ટીલ ફેમ તરીકે કાર્યરત છે. તેમનો વહીવટી વિચાર દેશની સ્થિરતા અને વિકાસનો આધાર છે.

* ઉપસંહાર :-

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ આધુનિક ભારતના એવા નેતા હતા જેમણે સ્વતંત્રતા પછીના અસ્થિર સમયમાં દેશને એકતા, સ્થિરતા અને સુરક્ષાનો દૃઢ આધાર આપ્યો. વિખરાયેલા દેશી રજવાડાઓને એક ભારત સંઘમાં ગોઠવી તેમણે અખંડ ભારતનું સ્વપ્ન સાકાર કર્યું. તેમની અડગ ઇચ્છાશક્તિ, વ્યવહારુ દૃષ્ટિ અને રાષ્ટ્રપ્રથમ વિચારધારાએ તેમને “લોખંડી પુરુષ” તરીકે સ્થાપિત કર્યાં. સરદાર પટેલ માત્ર રાજકીય એકીકરણના જ શિલ્પી નહોતા, પરંતુ મજબૂત વહીવટી વ્યવસ્થા, શિસ્ત અને ફરજભાવના પણ પ્રેરક હતા. તેમણે સ્થાપિત કરેલા મૂલ્યો આજે પણ ભારતની એકતા અને લોકશાહીની આધારશિલા છે. તેમનું જીવન અને કાર્ય દરેક ભારતીય માટે પ્રેરણાસ્રોત છે. તેથી સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલને સદાય “ભારતની એકતાના શિલ્પી” તરીકે સ્મરણ કરવામાં આવશે. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ વિના આધુનિક ભારતની કલ્પના શક્ય નથી. તેમણે વિખરાયેલા ભારતને એક રાજકીય, વહીવટી અને ભાવનાત્મક એકતા આપી. તેઓ સાચા અર્થમાં “લોખંડી પુરુષ” અને “ભારતની એકતાના શિલ્પી” હતા. જો મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રની આત્મા હતા, નેહરુ તેના વિચારો હતા, તો સરદાર પટેલ તેની લોખંડી શક્તિ હતા. તેમનું જીવન અને કાર્ય ભારતના દરેક નાગરિક માટે પ્રેરણાસ્રોત છે.

સંદર્ભ પુસ્તકો

૧. જોષી ડૉ.ઉષા, "ભારતરત્ન ભારત- એક્યવિધાતા સરદાર", અમદાવાદ, બીજી આવૃત્તિ, ૨૦૧૯.
૨. પરીખ અવિનાશ, "ગુજરાતના ઘડવૈયા સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ", અમદાવાદ, બીજી આવૃત્તિ ૨૦૨૩.
૩. પરમાર નરેન્દ્રસિંહ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ અમદાવાદ બીજી આવૃત્તિ ૨૦૦૧.
૪. પટેલ જીતેન્દ્ર, "અખંડ ભારતના શિલ્પી સરદાર પટેલ", અમદાવાદ, ત્રીજી આવૃત્તિ, ૨૦૨૩.
૫. મંડલી પોપટલાલ, "લોખંડી પુરુષ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ", અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૧૦.

૬. દેસાઈ ડૉ. મહેબૂબ, "સરદાર પટેલ અને ભારતીય મુસ્લિમ", અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૧
૭. ત્રિવેદી દ્વારકે સરદાર પટેલ વ્યક્તિત્વ અને કૃતિત્વ", અમદાવાદ પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૦.
૮. પટેલ વિનુભાઈ ઉ."લોખંડી પુરુષની પોલારી સિદ્ધિ અને આઝાદીના લડવૈયા", અમદાવાદ, બીજી આવૃત્તિ, ૨૦૨૧.
૯. મુનશી કનૈયાલાલ સરદાર પટેલ ભારતની એકતાના શિલ્પી અમદાવાદ પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૨
૧૦. શુક્લ ડૉ .જયકુમાર આર. "દેશી રાજ્યોનું વિલીનીકરણ", અમદાવાદ, પાંચમી આવૃત્તિ, ૨૦૧૯.
૧૧. મહેતા યશવંત (સંપાદક), "સ્વાતંત્ર્ય જંગના શૂરવીરો ભાગ- ૮," અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૨૧.

SHABDBRAHM